AD TAKIMI – SIFAT TAKIMI SORUNU

Prof. Dr. Tahir Balcı

0. Çağdaş Türk Dili (ÇTD), demir kapı, yün çorap gibi öbeklerdeki tamlayanın ad mı, sıfat mı olduğu tartışmasını birkaç sayıda okuyucularına sundu (A. Türkseven 1994: 88-90 ve 1995: 43-45; Eryaşar 1995: 30-31; Bolulu 1995: 33-36; Kahraman 1995: 17-19; Balcı 1995: 5-7; Yavuz 2000: 1-5).
Bu yazıda eski yazıları tek tek ele almak yerine, toparlayıcı bir değerlendirme yapan ve sorunun çözümüne ilişkin görüşlerini dilbilimsel gerekçelere dayandırarak açıklayan Yavuz'un önerileri yorumlanacaktır. Yavuz'un önerilerini inceleyelim:

1. Anlam açısından sözcük türlerini saptamanın güçlüğüne değinilmekle birlikte, sözcüklerin biçim, işlev, sözdizim özellikleri açısından ulam değiştirdikleri; yani ad iken sıfata, sıfat iken ada dönüştükleri gözden kaçırılmaktadır. Örneğin kız, sarı ve taş, bir öbeğin parçası olmadıkları sürece hem ad hem sıfattırlar. Hangi sözcük ulamının üyeleri olduklarını ancak kullanıldıklarında kesinleştirmemiz olanaklıdır.

2. Yavuz, biçim açısından yaptığı değerlendirmede çoğul ve durum eki almayı ad oluşun önemli bir ölçütü olarak görmektedir ve bu görüş yanlış değildir. Ancak yukarıdaki açıklamalarımıza koşut olarak sıfatların da ad olarak kullanılmaları durumunda çoğul ve durum eki alabileceğini dikkate almamıştır: Büyüklerle söyleşmeyi severim.

Derecelendirmenin adlarla yapılamayışının, adlarla sıfatların ayırt edilmesini kolaylaştıracağı görüşü de pek tutarlı görünmüyor. Çünkü taş köprü, çelik kasa öbeklerindeki taş ve çelik sözcüklerinin derecelendirilememesinin nedeni ad / sıfat olup olmamaları değil, bir şeyin yapıldığı maddeyi gösteren – bize göre – sıfatların derecelendirilmesinin anlamca olanaksız oluşudur. Bu, Türkçeye özgü bir durum değildir. İngilizcede de, Fransızcada da bu anlamdaki sıfatların derecelendirilmesi olanaksızdır. Bu durumu, Almancada sıfat olduğu tartışma götürmeyen lederne Jacke (deri ceket) örneğinde de görürüz; ledern, -n sonekiyle Leder (deri) adından türetilmiştir ve derecelendirilemez. Sözgelimi Almancada, bir şeyin yapıldığı maddeyi gösteren sıfatları türeten –n eki varsa ve Türkçede aynı işleve sahip bir sonek yoksa, Türkçe bu anlamı elbette karşılayacaktır. Bize göre Türkçe bu tür madde sıfatlarını, o maddeyi gösteren sözcüğün aynısını alarak karşılamaktadır. Kaldı ki Türkçede – ve diğer dillerde - nitelik ya da ilgi (belirtme) bildirmesine karşın derecelendirilemeyen birçok sıfat türü vardır: ortak mal, toplumsal sorun, sorumlu müdür, bazı kızlar, anlamsal bağdaşabilirlik, Antakyalı işadamları, sol kol, yarınki gazete, seksenli yıllar, üçüncü koğuş (Bak. Balcı 1993: 62-63).
Aynı bağlamda Yavuz, Demir sıfat ise, demirli nedir? diye sormakta ve birincisinin ad, ikincisinin sıfat olduğunu söylemektedir. Ancak bizce bu bağlamda demirli ne kadar sıfat ise, demir de o kadar sıfattır.

3. Sıfatları tek boyutlu değerlendirmek elbette yanılgıya götürür. Avluya demir kapı yaptırdık ve Bu yapıda çürük demir kullanılmış tümcelerindeki demir, biçim açısından aynıdır, ama diğer açılardan ayrıdır. Eğer işlev bakımından ya da başka bir açıdan çakışma olursa, o zaman öbeklerin / öğelerin / sözcük türlerinin saptanmasında yardımcı olabilecek başka dilbilimsel işlemlere başvurulabilir. Yavuz'un demir kapı ve domates salçası örneklerini bu açıdan değerlendirelim: Demir ve domates; biçimsel, anlamsal, işlevsel ve sözdizimsel açıdan, tamladıkları adla ilişkileri bakımından koşutluk göstermektedir; demir'in yerine

kırmızı'yı koyarsak bu koşutluk ortadan kalkmıyor; kırmızılı (kapı) dediğimizde ise, biçimsel koşutluk yokoluyor, diğerleri kalıyor. Yani Yavuz'un ad olduğunu savladığı bir sözcüğün yerine, sıfat olduğunu kabul ettiği bir sözcüğü (kırmızı-lı) koyabiliyoruz. Peki domates salçası'nda aynı yönteme başvurursak nasıl bir sonuca varırız? Ad olduğu açıkça belli olan domates'in yerine, Yavuz'un sıfat olduğuna karşı çıkamayacağı sözcükler koyalım: *kırmızı salçası, *biberli salçası vb. Görüldüğü gibi anlamsız öbekler oluşuyor. Öyleyse yukarıdaki örneklerdeki demir ve domates aynı ulama sokulamaz.

Taş köprü'nün *taş köprüsü biçimine; domates salçası'nın ise *domates salça'ya dönüştürülememesi de söylediklerimizin başka bir kanıtıdır. Eğer taş köprü, dilbilim gibi takısız bir ad takımı olsaydı, dilbilimi dediğimizde nasıl kabul edilebilir bir sözcük elde ediyorsak, *taş köprüsü dediğimizde de kabul edilebilir bir sözcük elde etmemiz gerekirdi. Oysa böyle bir durum sözkonusu değildir.

Ayrıca demir (demirden yapılmış) ile demirli (demir içeren) eşanlamlı olmadıklarına göre; Türk dilinde demirden yapılmış anlamını taşıyan bir sıfat yok mudur? Elbette vardır ve demir hem ad hem sıfat görevi yapar; bir şeyin yapıldığı maddeyi gösteren bu tür sözcüklerde ad ve sıfat eşbiçimlidir; bu açıdan değerlendirildiğinde, bu özellikteki sözcükler aynı zamanda çokanlamlıdır.

Türkçenin yazım kurallarına göre – üzerinde uzlaşma sağlanamayan bazı noktaların varlığına karşın – ad takımları eklerini yitirdiklerinde birleşik sözcüğe dönüşür ve bir sözlük maddesi değerini kazanır. Bu açıdan baktığımızda, ahşap yapı, demir kapı, yün hırka, keten gömlek gibi öbekler sözlük maddesi değildir. Çünkü ancak anlam, biçim, kullanım sıklığı vb. nedenlerin tümünden ya da bir bölümünden dolayı kalıplaşan, birleşen sözcükler sözlüklerde madde başı olur. Oysa bu örneklerde böyle bir durum yoktur ve her tamlayanın yerine, anlamsal açıdan uyuşması koşuluyla her sıfat konulabilir. Bu yüzden demir kapı sözlük maddesi değildir ve demir sıfattır; buna karşılık demiryolu, karayolu, havayolu sözlük maddesidir ve tamlayan addır; değiştirim denemesini yaparsak tamlayanın ad olduğunu ve yerine ancak bir adın getirilebildiğini görebiliriz: Harbiye yolu, dağ yolu ...

Sıfat takımının öğeleri birleştiğinde yeni bir anlam ortaya çıkar; örneğin demir kapı sıfat + addan oluşurken ve demirden yapılmış kapı anlamına gelirken, sıfat + addan oluşan birleşik sözcük demirkapı, ırmaklarda gemilerin geçmesine engel olan kayalık yer'i göstermektedir. Buna karşılık demirkapan (mıknatıs) ise her iki öğesi addan oluşan birleşik bir sözcüktür ve bizce ancak bu tür sözcükler takısız ad takımı diye nitelenebilir.**

Bu açıklamalar, sözdizimsel özellikler için de geçerlidir. Elbette Mardinkapı, Bahçekapı gibi yer adlarında tamlanan ekinin düşmesi Mardin ve bahçe'nin sıfat olmasını gerektirmez. Ancak bu tür yer adları genellikle kullanım sıklığı, söyleyiş kolaylığı, az çaba yasası, dilde tutumluluk gibi birbirleriyle bağlantılı etmenler nedeniyle tamlanan ekini yitirebilir; tamlayan ve tamlanan birleşir; tamlanan eki eklendiğinde (Mardin Kapısı), öbek anlamsızlaşmaz. Nitekim Mardinkapı Mardin yönüne açılan kapı ve bundan adını alan semt olup halk dilinde Mardin Kapısı'ın kullanımı artık bir biçim olarak sürmektedir. Demir kapı, yün çorap gibi öbeklerde Mardinkapı'dakine benzer bir temel yapı ve biçimsel evrim olmadığı gibi, böyle bir açımlama da olanaksızdır.

4. Konum açısına gelince: *demir büyük kapı tamlamasının yanlış oluşu, demir'in ad olduğunu göstermez; bu yanlışlığın bambaşka bir nedeni vardır: içkinlik (Inhaerenz); büyük'le karşılaştırıldığında demir, anlam açısından kapı'ya daha yakındır; anlam açısından

tamlanana daha içkin / yakın olan tamlayan, konumsal açıdan da daha yakın olur. Bu, evrensel bir anlambilim kuralıdır. Bu yüzden örnek olarak İng. *a wooden big bridge ya da Alm. *das eiserne grosse Tor da yanlıştır. Oysa wooden (ahşap) ya da eisern (demir) sözcüklerinin tür bakımından sıfat oluşu tartışma götürmez.

5. Sonuç: Bir sözcüğün sıfat mı, ad mı olduğunun saptanması için onu belli bir bağlam içinde çokboyutlu incelemek gerekir; inceleme boyutlarında çakışma görülmesi ve soruna çözüm bulunmaması durumunda, başka dilbilimsel işlemlere başvurulmalıdır. Yukarıda verilen örnekler ve yapılan yorumlar demir kapı, çelik tencere gibi öbeklerdeki tamlayanın sıfat olduğunu göstermektedir.

Notlar

*Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü Başkanı.
**Bunun gibi ısıölçer, çelikçomak, toplumdilbilim gibi birleşik sözcükler de takısız ad takımlarıdır.

Kaynakça

(Balcı 1993): Balcı, Tahir. Abriss der türkisch - deutschen kontrastiven Grammatik. Ein Lehrbuch für Studierende des Deutschen als Fremdsprache. Dicle Üniversitesi Yayınları No: 5. Diyarbakır, 1993.
(Balcı 1995): Balcı, Tahir. Takısız Ad Tamlaması mı, Sıfat Takımı mı? ÇTD, sayı 92.
(Bolulu 1995): Bolulu, Osman. Türkçede "Takısız Ad Takımı" Vardır. ÇTD, sayı 88.
(Eryaşar 1995): Eryaşar, Süreyya. Takısız Ad tamlaması. ÇTD, sayı 85.
(Helbig/Buscha 1988): Helbig, G. / Buscha, J. Deutscha Grammatik. Ein Handbuch für den Auslaenderunterricht. VEB Verlag Enzyklopaedie. Leipzig.
(Kahraman 1994): Kahraman, Tahir. Türk Dilbilgisi Öğretiminde Birkaç Tanım ve Adlandırma Sorunu. DÜ Eğitim Fakültesi Degisi, sayı 2. Diyarbakır. S. 115-127.
(Kahraman 1995): Kahraman, Tahir. Takısız Ad Takımı Sorunu. ÇTD, sayı 91.
(Türkseven 1994): Türkseven, Ali. "Takısız Ad Takımı" Olabilir mi? ÇTD, sayı 77/78.
(Türkseven 1995): Türkseven, Ali. "Takısız Ad Takımı" Olabilir mi? – 2. ÇTD, sayı 88.
(Yavuz 200): Yavuz, M. Ali. Türkçede Ad-Niteleyici Sözcüklerin Sınıflandırılması Sorunu. ÇTD, sayı 149.

OKUYUCUNUN DİKKATİNE : Bu yazı tarayıcıdan geçirildiği için okunamayan ya da yanlış okunan sözcükler vardır. Ayrıca bazı yazıların yalnız özetleri ya da bir bölümü verilebilmiştir.

Çalışmalarımın nerede ve ne zaman yayınlandığı, yayın listesinden öğrenilebilir.